

Ruch prometejski

i walka o przebudowę Europy Wschodniej
(1918–1940)

Studia i szkice
pod redakcją
Marka Kornata

Instytut Historii PAN
Warszawa 2012

Między Warszawą, Paryżem a Stambułem Myśli o prometeizmie w ideowej przestrzeni międzywojennej Europy

Zamiast wstępu¹

20 października 1954 r. Dżafer Sejdamet zanotował w swoim dzienniku: „Dzisiaj rankiem spotkałem się z Kielnickim. Opowiadałem mu o moim liście do Bączkowskiego. Poprosiłem go o wysłanie listu do Schaetzla. Musiał on poprawić polszczyznę”². Oryginał listu dzień wcześniej został przetłumaczony na język polski przez Ibrahima Şükrü Otara. Otar pochodził z rodziny krymsko-tatarskiej, choć urodził się w Bursie, studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1934–1939. Po południu Dżafer Sejdamet miał już inne spotkania, najpierw z brytyjskim dyplomatą Neilem McLeanem³, a następnie z profesorem literatury Uniwersytetu Stambulskiego Reşitem Rahmeti Aratem⁴. Kilka dni później Dżafer Sejdahmet otrzymał korespondencję od Włodzimierza Bączkowskiego z Ameryki i Tadeusza Schaetzla z Wielkiej Brytanii. 1 kwietnia 1955 r. Dżafer mocno śpieszył się do znanej kawiarni „Lebon” w centrum Stambułu. Tam czekał na niego Michał Sokolnicki⁵. Sokolnicki, były ambasador Polski i Dżafer Sejdamet oczekiwali w „Lebon” na starego znajomego, Włodzimierza Bączkowskiego, bibliotekarza z Waszyngtonu. Co było istotą tego związku?

Podjmując niniejsze rozważania, pragnąłbym postawić zasadnicze pytanie: Czy o prometeizmie można myśleć jako o fenomenie z zakresu historii

¹ Chciałbym serdecznie podziękować przyjacielowi i koledze prof. dr. Markowi Kornatowi za wspierające spolszczenie mojej polszczyzny.

² *Cafer Seydahmet Kirimer'in Günliğü*, eds. by İsmail Otar; Ömer Özcan, Ankara 2003, s. 30.

³ Neil Loudon Desmond McLean (1918–1986) był agentem brytyjskiego wywiadu i politykiem. W czasie II wojny światowej koordynował działalność antykomunistyczną w Albanii. Po wojnie terenem aktywności McLeana był Bliski Wschód.

⁴ Reşit Rahmeti Arat (1900, Kazań – 1964, Stambuł) był tureckim językoznawcą. Po studiach w Berlinie, otrzymał stanowisko profesora języka starotureckiego w Stambule.

⁵ Michał Sokolnicki (1880–1967), ambasador Polski w Ankarze w latach 1936–1945, pozostał tam po zakończeniu II wojny światowej, wykładał na Wydziale Językoznawstwa, Historii i Geografii Uniwersytetu Ankarskiego, autor *Dziennika ankarskiego* (Londyn 1965). Archiwum Sokolnickiego znajduje się częściowo w Londynie i Ankarze.

kultury? Przede wszystkim należy podkreślić, że pod pojęciem historii kultury rozumiem niemiecki termin *Kulturgeschichte* czy też angielskie pojęcie *cultural studies*⁶. *Kulturgeschichte* oznacza nie tylko historię zdarzeń, ale też historię recepcji i dzieje tematyzacji danego zjawiska. *Kulturgeschichte* pozwala rozpatrywać zjawiska życia politycznego z punktu widzenia uwarunkowań życia kulturalnego, służy też badaniu recepcji procesów politycznych wśród elit kulturalnych w określonym czasie. W Polsce studia takie mają swoją wagę. Na uczelniach tureckich (np. na uniwersytetach Sabanci i Bilgi) podjęto badania kulturoznawcze (*kültürel etütler*)⁷ w tym zakresie, niestety znajdują się one jednak poza centrum zainteresowań naukowców zachodnioeuropejskich, nawet tych zajmujących się badaniami nad historią Polski⁸ czy Turcji.

Analizując ruch prometejski w kontekście historii ogólnoeuropejskiej powstaje problem chronologii. Kiedy powstała ta idea i kiedy stała się „zamkniętą kartą historii”, jeśli w ogóle można powiedzieć, że jest to sprawa skończona⁹. Nie można na to pytanie znaleźć konkretnej odpowiedzi, ponieważ każda idea powstaje, funkcjonuje w danych realiach społeczno-historycznych i istnieje dalej w dyskursie języka, który jest uwarunkowany w tradycją kulturową. W obszarze kulturowym nie ma ani granic chronologicznych, ani geograficznych. Granice takie istnieją natomiast w „mapach mentalnych” (*mental maps*) dziejopisów¹⁰.

Można spekulować na temat początków ruchu prometejskiego. Być może narodził się on w 1832 r. w Dreźnie¹¹, gdzie polski wieszcz, Adam Mickiewicz¹²,

⁶ O pojęciu *cultural history* czy *Kulturgeschichte* jako koncepcji naukowej – zob. prace niemieckiego historyka Achima Landwehra (*Kulturgeschichte*, Stuttgart 2009) i brytyjskiego historyka Petera Burke’a (*What is Cultural History?*, Cambridge 2004). Zajmowanie się tym tematem w Niemczech jest wynikiem transferu naukowego z „Zachodu na Wschód”, tzn. z Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych do Niemiec.

⁷ Tak też np. stalinizm można analizować na płaszczyźnie takich czy innych posunięć sowieckiego przywódcy w dziedzinie politycznej, gospodarczej czy społecznej. Ale Stalin był i pozostał przedmiotem różnych dyskursów: publicystyki, powieści politycznych, rozmaitych narracji ideologicznych. W Rosji dzisiejszej odradza się pozytywna narracja o Stalinie. Te zjawiska właśnie pozwalają nam odkryć studia poświęcone różnym narratywom w myśleniu historycznym.

⁸ Krytyczna analiza niemieckojęzycznych badań nad historią Polski – zob. Z. Gasimov, w: „Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften” 4 (2010/2011), s. 151–153.

⁹ Powstaje np. pytanie, czy określone koncepcje ideowe mają konkretny początek i koniec. Na przykład, czy komunizm zakończył się w 1989/1991 r., albo czy narodowy socjalizm powstał w 1933 r., kiedy NSDAP doszła do władzy.

¹⁰ Z tego punktu widzenia Warszawa znajduje się tam, gdzie znajdowała się zawsze. W historiograficznych narracjach jest stolicą „wschodnioeuropejskiego” albo „środkowo-wschodnioeuropejskiego” państwa.

¹¹ Studium Zofii Niemojewskiej, *Dziady drezdeńskie jako dramat chrześcijański*, Warszawa 1920.

¹² Ważnym opracowaniem na ten temat jest monografia Stanisława Lenkowskiego: Adam Mickiewicz. *Romantyzm. Filomatyzm. Egotyzm. Prometeizm. Obiektywizm* (1798–1824), Łódź–Katowice–Warszawa 1923.

pod wpływem i wrażeniem brutalnego stłumienia polskiego powstania listopadowego przez rosyjskie siły zbrojne, stworzył trzecią część *Dziadów* i tym samym położył fundamenty pod polski romantyzm, a może w latach 1853–1855 w Stambule, gdzie Mickiewicz spędził ostatnie dwa lata życia, starając się organizować legiony polskie do walki przeciwko Rosji w przymierzu z sułtanem¹³. Może prometeizm powstał w Paryżu, czyli w mieście funkcjonowania Hotelu Lambert¹⁴, którego twórcą był jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polityki polskiej, książę Adam Jerzy Czartoryski, organizator „Ministerstwa Spraw Zagranicznych” i wywiadu nieistniejącego państwa polskiego na uchodźstwie w XIX w. Możliwa jest też trzecia odpowiedź, że prometeizm powstał w latach dwudziestych XX w. w Polsce Odrodzonej, kiedy to intelektualiści i przedstawiciele „elit kulturalnych” głosili tę koncepcję polityczną, nawiązując jednakże do dziedzictwa historii.

Prometeizm istniał w przestrzeni kultury polskiej. To zaś znaczy, że jest on integralną częścią kultury nie tylko Europy Środkowo-Wschodniej, ale i całej Europy doby międzywojennej. Praktyka polityki, mającej na celu doprowadzenie do podziału od wewnątrz państwa wrogiego, aby w ten sposób usunąć zagrożenie dla siebie – nie jest wynalazkiem polskim. Podobne założenia polityczne prowadziło właściwie każde mocarstwo europejskie. I tak np. Austria tolerowała polskie instytucje edukacyjne w drugiej połowie XIX w., aby korzystać z postępującego rozwoju nacjonalizmu polskiego przeciwko Rosji. Jednocześnie Austriacy wspierali rozwój ukraińskich aspiracji politycznych w Galicji Wschodniej¹⁵, aby ruch ukraiński wykorzystać nie tylko do ewentualnej walki z Rosją, ale i osłabić pozycje polskie na tych spornych terenach. W XVIII w. już węgierscy uchodźcy polityczni (np. Franciszek II Rakoczy¹⁶) emigrowali do Tracji. Zaś po katastrofie powstania 1848–1849 r. działacze węgierskiego ruchu niepodległościowego znajdowali azyl w Imperium Osmańskim, Stambuł bowiem był zainteresowany w jak najdalej idącym osłabieniu Imperium Habsburgów¹⁷.

Owe dyskusje wokół genezy zjawisk ideowo-kulturowych nie są wyjątkowym problemem, który towarzyszyłby tylko idei prometejskiej, bo przecież

¹³ Oczywiście tradycje mesjanizmu polskiego mają wcześniejsze korzenie w polskiej historii niż epoka romantyzmu.

¹⁴ Zob. H.H. Hahn, *Außenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830–1840*, München 1978 i oczywiście klasyczna praca o Czartoryskim pióra Mariana Kamila Dziewanowskiego (*Książę wielkich nadziei: biografia księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Wrocław 1998).

¹⁵ Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów powstała w 1929 r., nie we Lwowie, ani w Kijowie, ale w Wiedniu. Podobnie ormiańska organizacja niepodległościowa „Dasznakutjun” powstała w 1890 r. w rosyjskim Tyflisie, a nie w Anatolii.

¹⁶ Franciszek II Rakoczy (1676–1735) zamieszkał w tureckim mieście Tekirdağ (dawn. Redestos), gdzie razem z własnym otoczeniem planował walkę przeciwko Wiedniowi. Otrzymał pomoc finansową od sułtana osmańskiego. Obecnie w Tekirdağ istnieje muzeum emigracji węgierskiej, a w centrum miasta tzw. Ulica węgierska.

¹⁷ Na ten temat – zob. ciekawe analizy historyka tureckiego Bayrama Nazira (*Osmanlı'ya Sığınanlar. Macar ve Polonyalı Mülteciler*, İstanbul 2006).

podobne pytania można sobie stawiać, kiedy dokonuje się analizy innych doktryn politycznych, takich jak np. przedmarksowski, francuski „socjalizm utopijny” jak go nazywali komuniści. Ideolodzy narodowego socjalizmu włoskiego faszyzmu dopatrywali się własnych korzeni nie w książce Adolfa Hitlera *Mein Kampf*, ani w ideach rzymskiego dziennika „Il Popolo”, ale syntetyzowali własne ideologie totalitarne, odwołując się do filozofii Friedricha Nietzschego, Georga Wilhelma Hegela i innych.

Można zadać pytanie, czy istniały jakieś związki między prometeistami a faszystami, nazistami i komunistami. Wspólnym dla tych wszelkich grup był tylko jeden fakt, że mieszkali, pisali, działali w tej samej czasoprzestrzeni – w Europie międzywojennej¹⁸.

Artykuł niniejszy nie będzie spojrzeniem na historię prometeizmu z punktu widzenia instytucjonalnego, czy też jako na koncepcję narodowo-polityczną. Staram się analizować przestrzeń ideową prometeizmu w ramach ogólnoeuropejskiego kontekstu, odwołując się do koncepcji tzw. Cambridge School of Intellectual History, założonej w latach 1970–1980 przez historyka Quentina Skinnera¹⁹. Według tej teorii, ważne jest to co pisali prometeiści, ale przede wszystkim godne uwagi pozostaje to, kim byli działacze ruchu prometejskiego, z jakich wywodzili się środowisk społecznych i jakie było ich życie zawodowe. Nie mniej ważne jest pytanie, dla czego i dla kogo pisali. Kto był odbiorcą publikacji w paryskich pismach „Le Prométhée” i „La Revue de Prométhée”, albo w warszawskim „Wschodzie”²⁰ czy w tygodniku „Przymierze”, czy też w wydawanych przez intelektualistów azerskich w latach dwudziestych w Stambule czasopismach „Yeni Kawkazija” („Nowy Kaukaz”)²¹, „Azeri-Tjurk” i „Odlu Yurt”²²?

Rozważania wokół prometeizmu można prowadzić w różnych kontekstach – zarówno w kontekście historii wschodnioeuropejskiej, jak i ogólnoeuropejskiej. Aby zrozumieć ten fenomen, należy pamiętać, że Europa jest tu rozumiana jako rozległy obszar między Londynem, Moskwą a Stambułem. W obrębie fenomenu prometeizmu spotykały się różne impulsy i dyskursy.

¹⁸ Przykładami mogą być Włodzimierz Bączkowski i Roman Smal-Stocki, który napisał w 1942 r. w okupowanej przez Niemców Pradze książkę o kulturalnym wpływie języka niemieckiego na kulturę ukraińską. Zob. R. Smal-Stocki, *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache*, Lipsk 1942.

¹⁹ Q. Skinner, *Meaning and understanding in the history of ideas*, „History and Theory” 1969, nr 8, 3–53.

²⁰ Zob. Z. Gasimov, *Der Antikommunismus in Polen im Spiegel der Vierteljahresschrift Wschód 1930–1939*, „Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung” 2011.

²¹ „Yeni Kawkazija” był pierwszym czasopismem prometejskim powstałym poza Polską. Jak wiadomo, w Polsce istniały już pisma: „Przymierze” i „Wschód Polski” oraz inne, mniej znane, zajmujące się intensywnie sprawami polskiej polityki na Wschodzie. „Yeni Kawkazija” powstał w Stambule w 1923 r., zatem trzy lata przed „Le Prométhée” i siedem lat wcześniej niż „Wschód”. Zob. C. Adem „Yeni Kafkasya” *Mecmuası*, w: bilig 41(2007), s. 109–122.

²² Czasopisma „Azeri-Tjurk” i „Odlu Yurt” były wydawane w latach 1928–1931. Głównym wydawcą był Mehmet Amin Rasulzade. Tematem artykułów był głównie antykomunizm i krytyka polityki wewnętrznej Moskwy.

Nie jest łatwo dać definicję prometeizmu. Ujmowanie jego „istoty” ulegało wielorakim zmianom na przestrzeni czasu, co nie może dziwić.

Niedawno historyk Paweł Libera próbował sformułować taką definicję, odwołując się do koncepcji proponowanych przez działaczy ruchu prometejskiego – przede wszystkim Włodzimierza Bączkowskiego i Tadeusza Schaetzla²³. Niewątpliwie należy zauważyć, że to są „autodefinicje”, ponieważ ich autorzy brali czynny udział w kształtowaniu samych podstaw ruchu prometejskiego w dobie międzywojennej.

Dużo wcześniej, w czasach PRL powstały rozważania polskiego historyka, Józefa Lewandowskiego, autora pierwszej bardzo upolitycznionej monografii o prometeizmie, opublikowanej w 1962 r., bardzo eksponującej niechęć do Józefa Piłsudskiego i jego „antyradzieckiej polityki”. Lewandowski widział w ruchu prometejskim wytwór „imperializmu słabości” Polski międzywojennej. Walka ze Związkiem Radzieckim i doprowadzenie do jego rozbitcia „według granic etnograficzno-kulturowych” miały być celem rzeczników tej koncepcji geopolitycznej. Oczywiście, zgodnie z kanonami peerelowskiej propagandy, zasługiwało to na potępienie, gdyż prowadziło do narastania antagonizmu polsko-sowieckiego, tak że międzynarodowe położenie Polski nic przez to nie zyskiwało. Podobne opinie formułował też inny polski historyk, piszący w tamtych czasach, Sergiusz Mikulicz w swojej monografii poświęconej znaczeniu prometeizmu w polityce II Rzeczypospolitej²⁴.

Nie brakuje również „polonocentrycznych” ujęć ruchu prometejskiego. Historyk amerykański Alex Marshall interpretował prometeizm jako politykę i strategię polskiego wywiadu. Dla niego, jak też dla moskiewskiej badaczki Tatiany Simonowej²⁵, oraz powiązanego z wywiadem historyka rosyjskiego Lwa Sockowa, prometeizm był zjawiskiem ściśle powiązanym z operacjami wywiadu polskiego na wschodzie²⁶.

Niewątpliwie, wiele zagadnień związanych z historią idei prometejskiej pozostaje do dzisiaj poza horyzontem badawczym dotychczasowej historiografii. O niektórych z nich pisał amerykański historyk Timothy Snyder oraz historycy polscy: Andrzej Nowak i Marek Kornat. Ich studia pokazywały złożoność i wielonurtowość świata ideowego Józefa Piłsudskiego i jego sympatyków. Zwolennikom idei prometejskiej nie chodziło tylko o rozczłonkowanie ZSRR, ale też o dojście do porozumienia między Polską a tzw. Trzecią Rosją – ani „białą”, ani „czerwoną” (bolszewicką), której zwolennicy występowali w rosyjskiej publicystyce emigracyjnej w latach międzywojennych²⁷.

²³ P. Libera, *Polski prometeizm. Jak ewoluował i jak z nim walczano?*, „Pressje” (Kraków), Teka 22–23, 2011, s. 89–97.

²⁴ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.

²⁵ T. Simonowa, „Promietieizm” wo wniessnjej politikie Polshi. 1919–1924 gg., „Nowaja i nowiejszaja istorija” 2002, nr 4, (<http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/POLAND.HTM> [data wejścia: 10 I 2008]).

²⁶ Por. L. Sockow, *Siekriety polskoj politiki. Sbornik dokumentow (1935–1945)*, Moskwa 2009.

²⁷ W Paryżu powstało nawet emigracyjne czasopismo „Tretja Rossija”, w którym idee nowego imperium były dyskutowane. Oczywiście pod nazwą „Trzecia Rosja” rozumiano

Wielce interesująca jest definicja prometeizmu, zaproponowana przez Timothy'ego Snydera, który w swoich książkach patrzy na dzieje Polski międzywojennej wielowymiarowo²⁸. Nawiązując, jak można wnosić, do myśli historycznej Oskara Haleckiego i Mariana Kamila Dziewanowskiego, Snyder przeanalizował faktycznie cały ukraińsko-polsko-rosyjski obszar kulturowy, korzystając ze źródeł i literatury w tych trzech językach. Według jego definicji, prometeizm był czymś podobnym do „antykomunistycznej międzynarodówki” (*Anti-Communist International*)²⁹.

Sprzeciw i opór wobec ideologii komunizmu oraz jego ekspansji na Zachód, a także rozbięcie ZSRR – to cele ruchu prometejskiego. Polska mogła powrócić na mapę polityczną Europy tylko w wyniku rozkładu mocarstw środkowo-europejskich, a przede wszystkim Imperium Rosyjskiego. Ale już w drugim roku swej niezawisłości, zmuszona została do walki przeciw Rosji bolszewickiej (1919–1920).

Dobrze znany układ pokojowy, podpisany przez Polskę i Rosję Sowiecką wiosną 1921 r. nie oznaczał końca antagonizmu między obydwu państwami. Między Moskwą a Warszawą rozpoczęła się długotrwała „zimna wojna” – aż po rok 1939. Towarzyszyły jej batalie propagandowe i działania wywiadu (wciaż nie w pełni wyjaśnione).

Nie można zapominać, że prometeizm miał swoje nie tylko „wschodnioeuropejskie” oblicze, ale także orientalistyczne i „kaukazoznawcze”. Przemyslenia i badania na tym polu przyczyniły się istotnie do ugruntowania zjawiska prometeizmu w historiografii.

Francuski turkolog Étienne Copeaux opublikował bardzo ciekawy artykuł o prometeizmie, ukazujący interesujące fakty na temat tatarskich i azerbejdzańskich uchodźców wyznania muzułmańskiego we Francji, Turcji i Polsce³⁰. Dla Copeaux prometeizm był przede wszystkim ruchem muzułmańskich, gruzińskich i ukraińskich emigrantów w Europie międzywojennej. Polska jest w jego studiach zaledwie „wspomniana” i tak wyraźnie postawiona na marginesie, że nie jest centrum ale prowincją tej historii, mówiąc językiem Dipesh Chakrabarty³¹.

coś innego niż Piłsudski w swojej wizji „Trzeciej Rosji”. Szerzej na temat polskich wizji „innej Rosji” – zob. monografia A. Nowaka, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego – do kwietnia 1920 roku*, Kraków 2001.

²⁸ T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2008.

²⁹ T. Snyder, *Covert Polish Missions Across the Soviet Ukrainian Border, 1928–1933*, http://www.sissco.it/fileadmin/user_upload/Pubblicazioni/collanasissco/confini/confini_snyder.pdf [data wejścia: 29 VI 2011].

³⁰ E. Copeaux, *Le mouvement prométhéen*, „Cahiers d'études sur la Méditerranée, Orient et le monde turco-iranien” 1993, nr 16, s. 9–45.

³¹ Indyjski historyk pracujący w Chicago, Dipesh Chakrabarty opublikował w 2007 r. monografię o nowych perspektywach spojrzenia na historię Europy i Zachodu, przenosząc punkt widzenia na inne tereny świata, np. na Półwysep Indyjski. Książka ta jest kontynuacją tzw. dyskusji postkononialnej, powstałej w wyniku publikacji Edwarda Saïda *Orientalism* (w polskim tłumaczeniu wydana w 1991 r. i w 2005 r.) i innych historyków jeszcze

Będąc turkologiem, Copeaux przeanalizował niektóre międzywojenne azerskie i tureckie dyskursy polityczne, rozwijające się w Paryżu, gdzie – jak wiadomo – znajdowała się redakcja czołowego czasopisma „Le Prométhée”. Publikacji rosyjskich i polskojęzycznych Copeaux nie uwzględnił.

Dla szerszej analizy historii prometeizmu ważne są prace badawcze historyka francusko-gruzińskiego Georges’a Mamoulii, który wydał bogatą w ustalenia faktograficzne monografię o udziale Gruzinów i przedstawicieli narodów Kaukazu w ruchu prometejskim³². W rozprawie tej szczegółowo wykorzystane zostały bardzo cenne źródła gruzińskie i rosyjskie oraz francuskojęzyczne, brakuje w niej natomiast szerszej analizy źródeł polskojęzycznych, jak też i wykorzystania polskiej historiografii. W publikacjach Mamoulii Polska jest częściowo pokazana, a jej wkład w dokonania prometeizmu lepiej udokumentowany – co zwraca uwagę w porównaniu ze wspomnianymi artykułami Copeaux. Niemniej jednak Polska pozostaje tu tylko terenem działalności prometeistów.

Ukazujące się do tej pory publikacje na temat prometeizmu uwidoczniły mnóstwo różnych aspektów tego ruchu, choć oczywiście olbrzymia ich część ujmuje ten fenomen w sposób wąski i „etnocentryczny”. Nie są tu wyjątkiem prace ukraińskiego historyka Wołodymyra Komara o Białorusi i jej miejscu w ruchu prometejskim, jak też studia o roli ukraińskiego językoznawcy Romana Smal-Stockiego na tym polu³³.

Jedną z przyczyn słabości dotychczasowej literatury poświęconej prometeizmowi jako ruchowi międzynarodowemu, czy też ogólnoeuropejskiemu jest ten fakt, że „dyskursy prometejskie” występowały w przestrzeni wielojęzycznej, co narzuca niełatwy obowiązek sięgania do źródeł występujących w bardzo wielu językach. Jednocześnie były one powiązane z tradycjami kulturowymi i historycznymi różnych obszarów Europy.

W moim przekonaniu prometeizm należy definiować jako wielonarodowy ruch intelektualny, kształtowany przez polskich, ukraińskich, gruzińskich, azerskich, południowo-kaukaskich³⁴, turkiestańskich i tatarskich działaczy politycznych i intelektualistów, współpracujących ze sobą w ramach wzajemnych powiązań. Został on zinstytucjonalizowany w drugiej połowie lat dwudziestych w Polsce i we Francji. Miał jasno określony cel antykomunistyczny.

w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Por. D. Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton 2007 (nowe wydanie).

³² G. Mamoulia, *Les combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales. La cas de la Géorgie (1921–1939)*, Paris 2009.

³³ Por. W.L. Komar, *Belarus’ w polskiej polityce prometeizmu w 20-tych latach XX w.*, „Rossijskie i sławjanskie issledowanija” 2008, nr 3 (<http://www.rsijournal.net/page.php?id=5> [data wejścia: 13 I 2011]). Por. też tenże, *Uczestj Romana Smal-Stockogo w miżnarodnomu prometjwskomu rusi (1921–1939)*, „Ukraina: kul’turnaja spadsina, nacjonalna swidomistj, derżawnistj” 2008, nr 17, s. 212–219.

³⁴ Na ten temat – zob. M. Aydın Turan, „Promethe hareketi” nde Kuyez Kafkasza mülteci-leri: *Kafkasya Dağları Halk Partisi*. (1926–1940), „Tarih ve Toplum” 1997, nr 161, s. 49–57, część druga: „Tarih ve Toplum” 1997, nr 162, s. 39–47 (Cały tekst w: <http://www.circasianworld.com/TR/KDHP.pdf> [data wejścia: 30 II 2011]).

Było nim rozczłonkowanie ZSRR, gdyż to rozwiązanie wydawało się jedynym sposobem uzyskania niepodległości przez narody podbite przez Rosję bolszewicką na początku lat dwudziestych XX w.

Prometeizm, jako idea antyimperialna i antytotalitarna, był reakcją na dyskursy imperialne mocarstw totalitarnych: narodowosocjalistycznych Niemiec, faszystowskich Włoch i oczywiście bolszewickiej Rosji, która nie wyrzekła się zamysłów odbudowy imperium, a w postaci stalinowskiej zyskała nowe możliwości jako państwo zaborcze i budujące nowoczesny kompleks wojskowo-przemysłowy (od 1929 r.).

Nie można zapominać, że wpływ na rozwój prometeizmu miały ogólnoeuropejskie prądy intelektualne, jak np. pesymizm i „myślenie apokaliptyczne”, których ważnymi przedstawicielami byli niemiecki filozof kultury Oswald Spengler (1880–1936)³⁵ i pisarz i filozof Rudolf Pannwitz, czy francuski poeta Paul Valéry³⁶.

W latach trzydziestych ogólnoeuropejska radykalizacja myśli politycznej, powojenny wzrost nacjonalizmu i przewaga myślenia geopolitycznego i totalitarnego kształtowały realia intelektualne, w jakich funkcjonował ruch prometejski.

Warszawa i Sztambuł w pierwszych latach dwudziestych, a od 1926 r. Paryż, będąc trzema najważniejszymi centrami rozwoju myśli prometejskiej, nie były izolowane od reszty Europy i świata. Prometeiści uczestniczyli w dialogu myśli, który obejmował nie tylko przedstawicieli intelektualistów polskich i francuskich, ale też i innych krajów. Miał miejsce obieg idei – nie tylko z Warszawy do Paryża czy też Sztambułu i na odwrót, gdyż „transfery idei” są często recyprokalne. Jednocześnie występowały „lokalne transfery” (*lokalisierte Trasfers*) idei w każdym z tych ośrodków emigracji prometejskiej.

Można by stawiać sobie wiele pytań, na które historiografia poszukuje jeszcze odpowiedzi. O czym rozmawiał np. Roman Smal-Stocki z ukraińskimi intelektualistami, poszukującymi pomocy w Berlinie dla zdobycia niepodległości Ukrainy?³⁷ Jak intelektualisci azerscy starali się pozyskać wsparcie Polski, współpracując z polskimi czasopismami, ale też Turcji, ponieważ w latach dwudziestych gromadzili się głównie w Sztambule, gdzie było centrum emigracji intelektualnej z obszarów byłego Imperium Osmańskiego. Azerzy brali czynny udział w tamtejszym życiu intelektualnym. Czy na myśl polityczną Mehmeda Amina Rasulzadego miał wpływ azerski intelektualista i aktywny zwolennik

³⁵ O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, t. I, Wien 1918; t. 2, München 1922. Polski przekład fragmentów wydał Andrzej Kołakowski w latach siedemdziesiątych XX w.

³⁶ Paul Valéry (1871–1945) opublikował w 1919 r. esej *La crise de l'esprit*, będący manifestem europejskiego pesymizmu i krytyki położenia Europy po I wojnie światowej. Recepcja tego eseju była szeroka już w latach dwudziestych. Myślę, że nie tylko Spengler czy Pannwitz, ale też francuskie dyskursy kulturowe miały wpływ na kształtowanie światopoglądu prometeistów. Wpływ kultury francuskiej i powszechna znajomość języka francuskiego w kręgach prometeistów były faktem oczywistym. Na prometeistów azerskich i tatarskich oczywiście miał swój wpływ turecki dyskurs polityczny.

³⁷ Zob. F. Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Paderborn 2010.

koncepcji panturanizmu Ali Bej Husejnzade³⁸, który razem w innym Azerem Ahmetem Ağaoğlu³⁹ i Tatarem Yusufem Akçuraoglu⁴⁰ oraz tureckim socjologiem Ziją Gökalpem⁴¹ współkształtował panturanizm jako nową, pociągającą ideologię postosmańską⁴². Czy w ogóle możliwe było (w jakimkolwiek sensie), połączenie polskiego dążenia do budowy „systemu” Międzymorza z turecką i azerską wizją panturańską, choć obydwie te nurty miały jednoznacznie antymoskiewską orientację?

Początkowo Paryż stanowił centrum emigracji rosyjskiej, która była antykomunistyczna, ale też wyznawała ideę Rosji „jednej i niepodzielnej”. Praga, która była po innej stronie barykady niż Warszawa, odgrywała nie tylko rolę „rosyjskiego Oksfordu”, ale też stała się znaczącym centrum kultury i nauki ukraińskiej doby międzywojennej. Tu mieściła się redakcja czasopisma Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) „Rozbudowa Nacji”, które miało wyraźne oblicze antypolskie.

W tym samym czasie w Warszawie działał Ukraiński Instytut Naukowy, propagujący myśl o pojednaniu i zbliżeniu intelektualistów (i narodów) polskich i ukraińskich. Ukraińskie instytuty badawcze funkcjonowały poza Kijowem, który stał się stolicą Ukrainy Sowieckiej. Znane centra naukowe ukraińskie mieściły się w Berlinie i Wiedniu⁴³.

Zajmując się prometeizmem, przyglądamy się bardzo intensywnie „splątany” historiom wielu narodów. Z tego powodu, ruch prometejski jest dobrym przykładem *entangled history* w ujęciu historiografii anglojęzycznej, czy też *histoire croisée* albo raczej *histoires croisées* w ujęciu historiografii francuskiej.

³⁸ Ali Bej Husejnzade (1864–1940), azerski lekarz, zwolennik przymierza turecko-węgierskiego. Ukończył studia medyczne w Petersburgu i Stambule, a następnie pracował jako lekarz w wojsku osmańskim, był też wykładowcą na uczelni w stolicy Imperium Osmańskiego. Pisał wiersze pod pseudonimem Turan.

³⁹ Ahmet Ağaoğlu (1869–1939) jest przykładem wspólnej historii azersko-tureckiej. Urodził się w azerskiej prowincji Karabach, studiował prawo w Petersburgu, Paryżu i Stambule. Pozostał w Turcji, gdzie był jednym z najważniejszych intelektualistów rządów kemalistycznych. Zajmował się rozwojem idei turanistycznej, był zwolennikiem westernizacji Turcji i krajów muzułmańskich.

⁴⁰ Yusuf Akçuraoglu (1876–1935), tatarski intelektualista, absolwent uczelni w Stambule i Paryżu. Był jednym z czołowych autorów turanizmu, którego zasady opisał w eseju *Üç Tarzi Siyaset* w 1904 r. W czasie rządów Kemala Atatürka został członkiem kierownictwa Tureckiego Towarzystwa Historycznego (*Türk Tarih Kurumu*).

⁴¹ Zija Gökalp (1876–1924), w 1923 r. opublikował „Kapitał” turanizmu – książkę *Türkçülüğün Esasları* (*Zasady tureckości*). Pod wpływem Ernesta Renana i jego koncepcji narodu Gökalp starał się stworzyć nową koncepcję polityczną dla Turcji.

⁴² O wpływie azerskich i tatarskich intelektualistów na debaty polityczne w Stambule – zob. monografię niemieckiego turkologa Volkera Adama, *Russlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Russland und Zentralasien*, Frankfurt/M. 2002.

⁴³ Por. T. Sidorczuk, *Kulturnaja, obrazowatielnaja i religioznaja dejatielnost' ukraïnskoj emigracji w Awstrii w meżwojennyj pieriod*, „Acta Slavica Japonica” 1998, nr 16, dostępny w: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/16/taisiia/taisiia.html> [data wejścia: 30 V 2010].

Można to zjawisko analizować z perspektywy historii „ukrainizmu” europejskiego. Zakłada to konieczność zwrócenia uwagi na interakcje między Warszawą, Berlinem, Kijowem i Pragą, tak aby patrząc na to, co propagowali publicyści ukraińscy, nie utracić z pola widzenia innych koncepcji (polskich, kaukaskich), ale ujmować każdy z tych dyskursów jako istotny komponent całości.

Możliwe jest skoncentrowanie analizy dyskursów „myśli prometejskiej” na fenomenie różnych miast, eksponując ich intelektualny „mikrokosmos”. I tak np. Warszawa lat dwudziestych była miastem, gdzie Włodzimierz Wakar wydawał swoje czasopismo „Przymierze”⁴⁴, ale też miastem, gdzie mieszkali przedstawiciele „Trzeciej Rosji”: Zinaida Gippius, Dmitrij Mereżkowski, Dmitrij Filosofov czy Borys Sawinkow – ważne postaci emigracji rosyjskiej, których znaczenie dla „Zarubieżnoj Rossji” było zasadnicze. Do tej samej Warszawy przybyło też kilka tysięcy oficerów gruzińskich, którzy utracili własną ojczyznę z wyniku sowieckiej okupacji Gruzji w końcu lutego 1921 r.⁴⁵

Niewątpliwie „polska” Warszawa była miastem podzielonym pod względem politycznym. Z jednej strony piłsudczycy zafascynowani wizją „Polski jagiellońskiej”, Polski wielu narodów, z drugiej zaś ludzie narodowej demokracji, skupieni wokół autora *Myśli nowoczesnego Polaka*, Romana Dmowskiego, głoszący ideał Polski jako państwa narodowego, nie dostrzegającego problemu narodów zniewolonych przez sowiecką Rosję. Obóz ten przeciwstawiał idei „Polski jagiellońskiej” model „Polski piastowskiej”. Odpowiedzią obozu narodowej demokracji na wizję Józefa Piłsudskiego był kult państwa narodowego, połączony z antysemityzmem i germanofobią.

Rozwój idei prometejskiej nie dokonywał się w próżni ideowej. Jego *Zeitraum* (czasoprzestrzeń) i *Zeitgeist* (duch czasów) stanowiły realia Europy lat trzydziestych. Oczywiście dużo zależało od sytuacji wewnętrzno-politycznej w Polsce, ale też od zewnętrzno-politycznej sytuacji wokół Polski.

W realiach lat trzydziestych prometeiści mogli obserwować nie tylko wzmocnienie gospodarki niemieckiej i rozwój intelektualnej „rewolucji konserwatywnej” (*conservative Revolution*), ale też przyjście do władzy narodowych socjalistów. Zwycięstwo ideologii totalitarnej i uczynienie jej fundamentem polityki państwowej Niemiec wywarło wielkie wrażenie na działaczach ruchu prometejskiego. Poza tym wywiad niemiecki aktywnie współpracował z przedstawicielami wspólnot – gruzińskiej, tatarskiej czy ukraińskiej – w Europie.

Władzom innego państwa totalitarnego w Europie, tj. Związku Sowieckiego udało się nie tylko zniweczyć tendencje odśrodkowe na nierosyjskich peryferiach dawnego imperium, ale też ponownie „zebrać” utracone jego obszary w rezultacie wojny domowej. W drugiej połowie lat dwudziestych skończyła się izolacja ZSRR w polityce międzynarodowej. Na początku lat trzy-

⁴⁴ Zob. Z. Gasimov, *Zwischen Freiheitstopoi und Antikommunismus: Ordnungsentwürfe für Europa im Spiegel der polnischen Zeitung Przymierze*, „Jahrbuch für Europäische Geschichte”, Jhg. 12, 2011, s. 207–222.

⁴⁵ Por. Z. Lech, *Kaukaska brygada wojsk polskich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 3(125), s. 168–175.

dziestych nastąpiła normalizacja stosunków politycznych Francji oraz Polski ze Związkiem Sowieckim. Poza tym Moskwa współpracowała z Ankarą, co utrudniało prowadzenie działalności prometejskiej w Stambule. Wszystko to miało wpływ na rozwój idei i strategii prometejskiej.

Prometeizm jako zjawisko intelektualne jest przykładem wspólnej historii nurtów ideowych Polski międzywojennej, Francji, Szwajcarii i Turcji – sieci wspólnych związków i układów. Idea prometeizmu zrodziła się w Polsce podzielonej między Rosję, Prusy i Austrię, jednakże jej ewolucja i rozwój były możliwe dopiero w Polsce odrodzonej, mającej więcej możliwości realizacji własnych dążeń geopolitycznych. Komunizm był nurtem międzynarodowym, antykomunizm również stał się intelektualnym ruchem międzynarodowym. Antykomunizm był najważniejszą cechą prometeizmu, choć prometeiści dystansowali się od ideologii totalitarnych, takich jak faszyzm czy narodowy socjalizm, które w swojej istocie też były antykomunistyczne. Historia prometeizmu jest wspólna francusko-polsko-turecka. Jej częścią jest też historia kolonii kaukaskiej i ukraińskiej w Paryżu, Warszawie i Stambule.

*

Konkluzje

„Solidarność europejska, czego Polska domaga się od społeczeństw Zachodu, to idea w Polsce zrodzona” – pisał w 1915 r. Włodzimierz Wakar, wybitny publicysta polski, w latach dwudziestych XX w. rzecznik idei prometejskiej⁴⁶. Prometeizm był niewątpliwie realizacją tej wizji.

Działalność organizacji prometejskich stanowiła ciekawą próbę myślenia geopolitycznego. Najlepszym tego przykładem jest postać polskiego sinologa, pisarza politycznego i działacza prometejskiego, Włodzimierza Bączkowskiego⁴⁷. Jednocześnie ruch prometejski był także koncepcją emancypacji ideowej narodów zniewolonych. Powinien więc być analizowany w perspektywie teorii postkolonialnych. Nie ma wątpliwości, że jego przesłanie miało mocne cechy postkolonialne, albo raczej antykolonialne. Nie tylko przedstawiciele narodów „ujarzmionych” (Gruzini, Azerzy, Ukraińcy i inni), czyli narodów kolonizowanych albo odrodzonych (jak np. Polska) pisali na łamach prasy prometejskiej i tym samym wspierali ruch prometejski. Angażowali się w ten ruch także wybitni zachodnioeuropejscy intelektualiści, jak szwajcarski dziennikarz, redaktor czasopisma „Journal de Genève” Edouard Chapuisat, który był w kontakcie z gruzińską i azerską emigracją polityczną we Francji i w Genewie. Poza Chapuisatem pisali do „Le Prométhée” także: prawnik Georges Scelle, dziennikarz Pierre-Edouard Briquet i wielu innych. W tym sensie można określić prometeizm jako ogólnoeuropejski fenomen, czy też projekt ideowy.

⁴⁶ W. Wakar, *Stanowisko dziejowe Polaków*, Warszawa 1915, s. 8.

⁴⁷ Por. W. Bączkowski, *U źródeł upadku i wielkości*, Warszawa 1935.

Krytyka politycznych aspiracji Rosji, jednoznaczna negacja bolszewizmu i totalitaryzmu, były jedną z ważnych cech projektu prometejskiego. Prometeizm nie był jakimś projektem wyrażającym „rusofobię”, jak o tym piszą obecnie polscy publicyści o przekonaniach nacjonalistycznych, Jan Engeldard i Antoni Koniuszewski⁴⁸, ale – jak to ujął Marek Kornat – był „ważnym doświadczeniem polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej”⁴⁹. Ruch prometejski pozostaje – z punktu widzenia współczesnej historiografii polskiej – koncepcją „eksportu wolności” na obszary zniewolenia⁵⁰.

Przed historykami idei prometejskiej stają dzisiaj zasadnicze zadania. Trzeba pokazać ten fenomen w przestrzeni kulturowej Europy międzywojennej. Prometeizm to nie tylko Polska i jej aspiracje, ale też inne państwa i narody, w których prometeiści prowadzili działalność, nie ograniczoną tylko do sfery symbolicznej (gmachy, ulice, spotkania w kawiarniach), ale też propagowali realną koncepcję kulturową.

To zrozumiałe, że ruch prometejski należy rozważać w bardzo złożonych i ulegających przemianom realiach historii Polski, ale przede wszystkim trzeba widzieć jego wielonarodowy charakter. Dotychczas w historiografii zbyt mało akcentowano ten stan rzeczy.

⁴⁸ A. Koniuszewski, *Absurdy prometeizmu*, „Myśl Polska”, nr 36–37 z 29 września–5 października 2010 r. (cyt. za: J. Engeldard, *Wirus rusofobii. Szkice polemiczne*, Warszawa 2010, s. 165–169).

⁴⁹ M. Kornat, *Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 2, s. 69–79.

⁵⁰ M. Kornat, *Wolność na eksport*, „Tygodnik Powszechny”, nr 46 z 16 listopada 2008 r.